

Шерова А.

ҮНСҮЗДӨРДҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАҢЫ ӨҢҮТТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Шерова А.

О НОВЫХ АСПЕКТАХ ИЗУЧЕНИЯ СОГЛАСНЫХ

A. Sherova

ON NEW ASPECTS OF THE STUDY OF CONSONANTS

УДК: 811.512.15 (575.2) (04)

Макалада 2015-жылы окумуштуулар Ташполот Садыков жана Курманбек Токтоналиевдердин авторлугунда жарык көрүп, кыргыз тилинин өзөк маселелерин камтыган, илимий-теориялык жаңы өңүттөн сыпаттаган «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» аттуу монографиясындагы үнсүздөрдүн изилденишинин жаңы өңүттөрүнө сереп салынат.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, Т.Садыковдун изилдөөлөрү, үнсүз тыбыштар, артикуляциялык база, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с новыми аспектами изучения согласных в кыргызском языке, которые исследованы в монографии Т.Садыкова и К.Токтоналиева «Современный кыргызский язык: фонетика и фонология», изданная в 2015-году, где охвачены новые направления научно-теоретического исследования кыргызского языка.

Ключевые слова: кыргызский язык, исследования Т.Садыкова, согласные звуки, артикуляторная база, классификация согласных.

In this article considered the monography "The modern Kyrgyz language: Phonetikcs (2015) by Tashpolot Sadykov and Kurmanbek Toktonaliev. In this book were researched the main and scientific – theoretical problems of Kyrgyz language. And the consonant system of Kyrgyz language was considered with new aspects.

Key words: Kyrgyz language, researches of T.Sadykov, consonant sounds, articulatory base, classification of consonants.

Азыркы кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү жөнүндө ар кыл пикирлердин орун алышы биздин мурунку макалабызда каралган эле [1:158-160]. Бул макалада кыргыз тилинин фономорфологиясынын негизин түптөгөн профессор Т.Садыков менен кыргыз интонологиясынын негизин түптөгөн профессор Курманбек Токтоналиевдин 2015-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология» аттуу монографиясында сунушталган үнсүздөрдү талдап териштирүүнүн жаңы өңүттөрү жөнүндө сөз болмокчу [2].

Кыргыз жана түрк филологиясы, журналистика багытында окуп жаткан студенттерге, изилдөө ишин аркалап жүргөн магистрант, докторанттарга арналып, азыркы кыргыз тилинин фонетикасы менен фонологиясы боюнча илимий-теориялык жактан тереңбилим берүү максатын көздөгөн бул монографияда фонетика жана анын түрлөрү, тыбыштарды изилдөөнүн аспекти, үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, көп варианттуулуктун булактары, фонетикалык кубулуштар, муун, басым, муунак, графика, орфография,

транскрипция, интонация өңдүү өзөк маселелер комплекстүү түрдө каралган [2: 7]. Монографиянын алгы сөзү, киришүү, сегменттик бирдиктер бөлүмдөрү Т.Садыков тарабынан жазылса, фонетиканын перцептивдик аспекти, фонетикадагы эксперименттик ыкмалар, үндүү жана үнсүздөрдүн спектрин алуу, үндүүлөрдүн акустикалык базасы, үнсүздөрдүн акустикалык базасы, суперсегменттик бирдиктер, интонация бөлүмдөрү Курманбек Токтоналиев тарабынан жазылган. Ал эми кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы бөлүмү эки автор тарабынан биргелешип иштелип чыккан [2: 7-8].

Эмгектин кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштарын изилдөөгө алган бөлүмү «Үнсүздөр системасы» деп аталат да, мында эң оболу үнсүздөрдүн табияты чечмеленет. Тактап айтканда, үнсүздөр системасы үндүүлөр системасына караганда алда канча татаал жана көп кырдуу болору, акустикалык жактан үнсүздөр жалаң шыбыштан же шыбыш менен үндүн катышынан турса, үндүүлөр жалаң үндөн турары, артикуляциялык жактан үнсүздөрдүн жасалышында ооз көндөйүнүн бир жеринде сөзсүз тоскоол пайда болсо, үндүүлөрдүн жасалышында мындай тоскоол пайда болбостон аба ооздон эркин чыгары, ал эми тилдеги колдонулушу жактан үнсүздөр муундун кошумча компонентин түзсө, үндүүлөр муундун өзөгүн түзөрү белгиленип, бул боюнча атайын жыйынтыктар чыгарылат [2: 118].

Кыргыз тилинде жазууда өзүнчө тамгалар аркылуу белгиленип же белгиленбеген үнсүздөр бар экендигин, булардын ичинен жалаң гана төл сөздөрдө келген үнсүздөрдү *фонема* же *тирек үнсүздөр* деген термин менен атала тургандыгын, кыргыз тилиндеги төл сөздөрдө келген негизги тирек үнсүздөрдүн курамы 17 фонемадан туруп, алар курамына *п, б, м, т, д, н, с, з, л, ч, ж, ш, р, й, к, г, ң* фонемаларын камтыры объективдүү даректер аркылуу тастыкталат. Андан соң үнсүздөрдүн кеп агымында үндөшүп айтылган түрлөрү аныкталып, алардын ар биринин артикуляциялык базалары көрсөтүлөт [2: 112-113].

Ошол эле маалда автор тарабынан кыргыз тилинде эрин-эринчил жалпак жылчыкчыл [β] үнсүзүнүн [β β' β° β°] төрт үндөш варианты да колдонулганы белгиленип, бул айтылгандар аба - [a-βa], жебе - [c'e-β'e], кубул - [q°u-β°ul°], күбө - [k°ü-β°ö] ж.б. мисалдардын негизинде тастыкталат. Кыргыз фонетикасында бул үнсүздүн орду алигиче так аныкталбагандыгы, кыргыз тилинин артикуляциялык базасы 14 үндүү жана 68 үнсүздөн турган 82 үндөш тыбышты

ичине камтыры айтылып, аталган көрсөткүч [β] тыбышынын эсебинен дагы 4 үндөш тыбышка көбөйүшү мүмкүндүгү жана бул өзүнчө изилдене турган маселе экендиги таасын белгиленет [2: 113].

Монографияда үнсүз тыбыштардын өзөгүн төрт ажыратуу белгиси түзөрү айтылып, алардын ар бирине түшүндүрмө берилет:

1. *Жасалуу ыгы*. Артикуляциялык мүнөздөгү бул белги үнсүздөрдүн жасалышына негиз болгон тоскоолдон өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы жарылып же жылчык аркылуу кысылып өтөрүн билдирет. Ошондуктан бул белги жарылма-жылчыкчылдык белгиси деп аталат да, үнсүз тыбыштарды жарылма жана жылчыкчыл үнсүздөр деген эки чоң топко бөлөт:

1) жарылма үнсүздөр - *п, б, м, т, д, н, ч, ж, к, г, қ, ң*;

2) жылчыкчыл үнсүздөр: *с, з, л, ш, р, й, г.*

Жарылмалардын ичинен *ч, ж* үнсүздөрүн куранды (аффрикат) тыбышка киргизилет да, алар системада жылчыкчылдардын түрмөгүнөн эмес, жарылмалардын түрмөгүнөн орун алары белгиленет [2: 114].

2. *Жасалуу орду*. Бул белгинин мүнөздүү өзгөчөлүгү – үнсүздөрдүн жасалышына негиз болгон тоскоол ооз көңдөйүнүн кайсы жеринде пайда болорун аныктагандыгында. Бул жагынан үнсүздөр жасалуу орду боюнча төмөнкүдөй беш катарга (топко) бөлүнөт:

1 эринчилдердин катары: *п, б, м*;

2 тишчилдердин катары: *т, д, н, с, з, л*;

3 алдыңкытаңдайчылдардын катары: *ч, ж, ш, р*;

4 артчылдардын катары: *й, к, г, ң*;

5 түпчүлдөрдүн катары: *қ, г, ң* [2: 114].

1. *Түгөйлөш-уяңдык белгиси*. Бул белги үнсүздөрдүн түгөйлөш же түгөйлөш эместигине негизделет да, ал аркылуу үнсүздөр түгөйлөш жана уяң үнсүздөр деген эки чоң топко бөлүнөт:

1) Түгөйлөштөр *п-б, т-д, ч-ж, к-г, қ-г, с-з, ш-Ө* ж.б.;

2) уяңдар *м, н, ң, л, р, й*.

4. *каткалаң-жумшактык белгиси*. Мында бул белгинин үнсүздөрдүн үн катышып же катышпай айтылышына негизделгендиги айтылат да, аларкылуу түгөйлөш үнсүздөр *каткалаң* жана *жумшак үнсүздөр* деген эки чоң топко бөлүнөт:

1) каткаландар: *п, т, ч, к, қ*;

2) жумшактар: *б, д, ж, г, г.*

Ошентип, тилибиздеги ар бир үнсүз тыбыш жогорку төрт белгинин бирден маанисин өз ичине камтый тургандыгы, бул белгилер үнсүздөр системасынын өзөгүн түзүп, аларды ич ара бөлүнүшүн аныктай тургандыгы белгиленет [2: 114-115].

Андан соң монографияда жарылмалар түрмөгү каралат. Мында жарылма үнсүздөртүрмөгү төмөнкү типологиялык кеште аркылуу тастыкталат:

1	2	3	4	5
п	т	ч	к	қ
б	д	ж	г	ғ
м	н	-	ң	

Мында 1) *ң* тыбышы жоон үндүү менен катар келсе, 5-катардан түпчүл болуп айтылат: сал. *аң, таң,*

чоң, чың, заң. Ичке үндүү менен катар келсе, 4-катардан артчыл болуп айтылат: сал. *эң, тең, кең, жең, үңү* ж.б.; 2) *қ, г* үнсүздөрү *кыргыз, кымыз, комуз* сыяктуу сөздөрдө жоон үндүүлөр менен катар келип айтылса, *к, г* үнсүздөрү *келин, кереге, тилек* өңдүү сөздөрдө ичке үндүүлөр менен бирге келип айтылат; 3) *г* үнсүзү көбүнчө жылчыкчыл болуп айтылганына карабай жарылмалар түрмөгүндө да, жылчыкчылдар түрмөгүндө да берилди. Анткени ал *таңга маал, шаңга бөлөндү, аңга түштү* сыяктуу тизмектерде жарылма болуп айтылат [2: 115].

Жогоруда көрүнүп тургандай, 1-5-катардагы сандар үнсүздөрдүн жасалуу ордун билдирет да, булардын ичинен 1-катар эринчилдердин катары деп, 2-катар тишчилдердин катары деп, 3-катар алдыңкы таңдайчылдардын катары деп, 4-катар артчылдардын катары деп, 5-катар түпчүлдөрдүн катары деп белгиленет. Ошол эле маалда 1-2-саптагы үнсүздөр түгөйлөш жарылма үнсүздөрдүн тобун түзсө: *п-б, т-д, ч-ж, к-г, қ-г ж.б.*, 3-саптагы үнсүздөр түгөйү жок жарылма уяң үнсүздөрдүн курамын аныктаган: *м, н, ң ж.б.* [2: 115].

Монографияда түгөйлөш үнсүздөр бири-биринен каткалаң-жумшактык белгиси боюнча айырмалангандыгы жана бул белги жарылмаларды каткалаң жана жумшак үнсүздөр деген эки топко бөлгөндүгү айтылат. Булардын ичинен каткаландар 1-сапта, жумшактар 2-сапта жайгашат. Ал эми 3-сап түгөйү жок уяңдарга ыйгарылат:

1) каткаландар: *п, т, ч, к, қ*;

2) жумшактар: *б, д, ж, г, г*;

3) уяңдар: *м, н, ң* [2: 116].

Ошентип, кыргыз тилиндеги жарылма үнсүздөрдүн курамы жогорку кештеде көрсөтүлгөн тыбыштар менен аныкталгандыгы жана алардын бөлүнүшү аталган кештенин өзү менен тастыкталгандыгы, атап айтканда, жарылмалар жарылма-жылчыкчылдык белгиси боюнча жылчыкчылдардан ажыратылган соң түрмөк ичинде

(1) жасалуу орду боюнча 5 топко,

(2) шыбыш менен үндүн катыш даражасы боюнча түгөйлөш-уяң үнсүздөрдүн 2 тобуна,

(3) түгөйлөштөр ич ара үн катышы боюнча каткалаң-жумшак үнсүздөрдүн 2 тобуна ажырай тургандыгы белгиленет [2: 116].

Кыргыз тилиндеги жылчыкчыл үнсүздөр өйдөкүдөй эле типологиялык кеште менен төмөнкүчө сыпатталат:

1	2	3	4	5
(ф)с		ш	(х)	-
(в)з		-	-	ғ
β	л	р	й	-

Мында *ф, в, х* үнсүздөрүнүн кыргыз тилиндеги тыбыштык статусу күнү бүгүнкүгө чейин илимий жактан так аныкталбай келгендиги, *β* үнсүзү *б* тамгасы менен белгиленип, эки үндүүнүн ортосунда дайыма кош эринчил жалпак жылчыкчыл тыбыш болуп айтылып, бирок жазууда *б* тамгасы менен белгиленгендиги айтылып, мисалдар аркылуу чечмеленет.

Эмгекте жылчыкчыл үнсүздөрдүн курамы чет сөздөрдүн тутумунда келген *ф, в, х* үнсүздөрүн эске албаганда жарылмалардын курамына караганда алда канча аздык кылары, ошентсе да, жылчыкчыл үнсүздөрдүн ажыратуу белгилери менен бөлүнүшү жарылмаларга толугу менен дал келери эскерилет да, төмөндөгүдөй бүтүм чыгарылат: жылчыкчыл үнсүздөрдү жарылма-жылчыкчыл белгиси боюнча жарылмаларлардан бөлүнүп алган соң түрмөк ичинде

(1) жасалуу орду боюнча 5 топко,

(2) шыбыш менен үндүн катышы боюнча түгөйлөш-уяң үнсүздөрдүн 2 тобуна,

(3) түгөйлөштөр ич ара үн катышы боюнча каткалан-жумшак үнсүздөрдүн 2 тобуна ажырайт [2: 116-117].

Белгилеп кетүүчү нерсе, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшүн бейнелеген типологиялык кеште кыска, так, логикалуу мазмунда түзүлүп, окурманды ой жүгүртүп чечмелөөгө, үнсүз тыбыштардын классификациясын жаңы өңүттөн андап түшүнүүгө шарттайт [2: 115-116].

Автор үнсүздөрдүн артикуляциялык базасын аныктоо үчүн алардын ажыратуу белгилерин да, коштоочу белгилерин да так ачып көрсөтүү зарыл экендигин, тактап айтканда, ажыратуу белгилер аркылуу үнсүздөрдүн (1) жасалуу орду, (2) жасалуу ыгы, (3) түгөйлөштүгү, (4) үн түйүндөрүнүн термелүү даражасы аныкталса, коштоочу белгилер аркылуу (1) сүйлөө органдарынын чыңалуу даражасы, (2) таңдай көшөгөсүнүн ачык-жабык абалы, (3) үндөштүк кубулушуна ылайык ар кандай вариантта өзгөрүп айтылышы такталарын белгилейт [2: 117].

Монографияда үнсүздөрдүн жасалышына мүнөздөмө берүүдө иралды кыргыз фонетикасы боюнча топтолгон объективдүү маалыматтар жетекчиликке алынгандыгы [Ахматов 1968-70; Орусбаев, Токтоналиев 1991; Сыдыков 1990; Садыков 2006; Кадырова 1988; Момунбаева 1984; Шаймергенова 1986 ж.б.], ал эми тактоону талап кылган бир катар учурлар боюнча Орусия Илимдер Академиясынын Сибирь бөлүмүнүн В.М.Наделяев атындагы эксперименттик фонетикалык изилдөөлөр лабораториясында магниттик-резонанстык (МР) томография технологиясын колдонуу аркылуу атайын түзүлгөн программа боюнча кошумча изилдөөлөр жүргүзүлгөндүгү айтылып, эксперимент

өткөрүү үчүн тандалып алынган бир муунду сөздөр көрсөтүлөт [2: 117-118].

Ошондой эле МР-томографта аталган сөздөр автор тарабынан улам кайталап окулган соң тиешелүү томограммалар алынгандыгы, томограммалардын контурун сүрөткө түшүрүү жагы В.М.Наделяев атындагы эксперименттик фонетикалык изилдөөлөр лабораториясында ишке ашырылгандыгы айтылат. Ошол эле маалда өйдөкү учурлар жетекчиликке алынып үнсүздөргө мүнөздөмө берилгендиги белгиленип, андан соң ар бир үнсүзгө тереңден иликтенген мүнөздөмө берилет [2: 118].

Монографияда үнсүздөрдүн мүнөздөлүшүндө айрым өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. Алсак, үнсүз тыбыштарга берилген мүнөздөмөнүн мазмунунан эле автор тарабынан тыбыштардын табиятына, алардын акустикалык-артикуляциялык жагына тереңден илик жүргүзүлгөндүгүн көрөбүз. Ошол эле маалда үнсүздөрдүн табиятына, алардын мүнөздөлүшүнө түшүндүрмө берүү жагы да себеп-натыйжалыгы ыраттуулук аркылуу ишке ашырылган. Ал эми үнсүздөрдүн төл сөз ичинде келүү жагынын сыпатталышы, сөз ичинде үндөштүк кубулушуна ылайык үнсүздөрдүн үндөш вариантта айтылышы, үнсүздөрдүн үндүү жана үнсүз тыбыштардын таасиринде өзгөрүүсү таамай сүрөттөлгөн.

Кыскасы, эмгекте үнсүз тыбыштардын артикуляциялык базасы ийне-жибине чейин иликтенип, үнсүз тыбыштардын табияты, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү жана өңүттөн изилденген. Демек, аталган монография кыргыз фонологиясын дүйнөлүк илимий мейкиндикке алып чыккан жана мүчөлөмө типологиядагы тилдердин фонологиясын жаңы өңүттөн изилдөөгө өбөлгө катары каралууга тийиш.

Адабияттар:

1. Шерова А.К. Азыркы кыргыз тилиндеги үнсүздөрдүн бөлүнүшү жөнүндө // Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын жаңылыктары, №4, 2016, 158-160.
2. Садыков Т., Токтоналиев К. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана фонология. - Б., 2015.
3. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. - Б., 1987.
4. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. - Б., 1992.
5. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: фонетика. - Б., 2006.

Рецензент: к.филол.н. Садыралиева Г.Э.